

J. VALDMANIS

## LATVIEŠU VALODAS VERBU SEMANTISKĀS SISTĒMAS ANALĪZES VEIDS

Var pieņemt, ka satura plāns ir sistēma, t. i., savstarpēji saistītu nozīmju veselums, kas veic kognitīvo funkciju. Šī funkcija ir cieši saistīta ar komunikatīvo funkciju, tāpēc, aplūkojot valodas vienības kognitīvajā aspektā, jāņem vērā to komunikatīvais uzdevums. Tēmas sakarā aplūkojama satura plāna jeb semantiskās sistēmas viena apakšsistēma resp. sistēma, — tā, ko veido verbālās leksiskās nozīmes un ko var nosaukt par verbu semantisko sistēmu.

Pētot verbu semantisko sistēmu, sistēmiskas izpētes pirmajā pakāpē izdalāmas atsevišķas nozīmes un raksturojama to būtiskā īpašība — procesuālā pazīme savā konkrētajā izpausmē. 3/4 no šī uzdevuma latviešu valodniecībā ir paveiktas — „Latviešu literārās valodas vārdnīcas“ sešos sējumos ir fiksētas leksiskās nozīmes vārdiem līdz burtam „r“.

Nozīmju apzināšana implicīti jau norāda uz nozīmju savstarpējām attieksmēm, un izpētes otrajā pakāpē uzmanība koncentrējama uz šīm attieksmēm, lai atklātu attieksmju kopumu. Lai paveiktu šo uzdevumu, verbālās leksikas semantiskajā raksturojumā jānoskaidro trīs pamatjautājumi: 1) nozīmes atkarība no īstenības izzināšanas veida; 2) nozīmes attieksme pret laika asi; 3) nozīme un situācijas identifikācija.

Valodnieciskajā literatūrā ir izteikta atziņa, ka nozīmes formēšanās lielā mērā ir atkarīga no tā, ar kādu īstenības izzināšanas veidu nozīme ir saistīta, atkarīga no cilvēka un apkārtējās pasaules „sakaru kanāla“<sup>1</sup>. Iepazīstoties ar valodas materiālu, redzams, ka vissvarīgākais no „sakaru kanāliem“ — redze īstenības parādības latviešu valodā modelē kā dinamiskas, t. i., ierobežotas laikā, piem.: iet ‘virzīties, liekot soļus (par cilvēku)’. Ar redzi uztvertās īstenības parādības var tikt modelētas arī kā statiskas, t. i., neierobežotas laikā, bet pretstatā dinamiskajām, ko parasti reprezentē verbālās leksiskās nozīmes, statiskas ir adjektīvās leksiskās nozīmes, piem.: balts ‘tāds, kam ir, piemēram, sniega, piena krāsa’. Salīdzinājumā ar redzes uztveri otrs svarīgākais „sakaru kanāls“ — dzirde latviešu valodai dod tikai dina-

<sup>1</sup> Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 215—219.

miskus īstenības parādību jēdzieniskos ekvivalentus, piem.: dziedāt 'ar balsi veidot muzikālas skaņas; ar balsi atskaņot dziesmu, melodiju'.

Dažreiz viena un tā pati īstenības parādība var tikt modelēta gan kā dinamiska, gan kā statiska. Tādas nozīmes veido redzes uztvere, un šajos gadījumos verbālās un adjektīvās nozīmes var būt izofunkcionālas, piem.: zaļot — zaļš (Nogāzē jau zaļo zālite. — Nogāzē zālite jau zaļa).

Iepriekš tika teikts, ka dinamiskās nozīmes parasti ir verbālas. Taču reizēm verbālā nozīme var būt arī statiska. Statisku nozīmi izsaka, piem., verbs, kas funkcionē par predikātu tikai darāmās vai ciešamās kārtas pagātnes divdabja formā: aizziļējis 'apsūbējis, pārklājoties, piemēram, ar putekļiem'; aizsārtis 'tāds, kas kļuvis mazliet sārts, sācis sārtot'.

Lai kvalificētu nozīmi kā dinamisku vai statisku, par kritēriju var izmantot dinamiskās nozīmes spēju iekļauties jautājuma un atbildes vienībā, ko ievada laika adverbs „kad“, jo tikai nozīme, kas ir ierobežota laikā, pieļauj temporālu raksturojumu, piem.: Kad cilvēki strādā? — No rīta cilvēki strādā. Kad gravā balto sniegs? — Pavasarī gravā balto sniegs. Sal. ar statiskās nozīmes nespēju veidot korektu jautājuma un atbildes vienību, piem.: \*Kad galda virsma ir gluda? — No rīta galda virsma ir gluda. \*Kad vaigi ir aizsārtuši? — Pavasarī vaigi ir aizsārtuši.

Tā kā lielais vairums verbālo nozīmju ir dinamiskas, t. i., ierobežotas laikā, tad svarīgi ir noskaidrot katras konkrētās nozīmes attieksmi pret laika asi, jo nozīmes specifiku būtiski ietekmē tas, kā valoda „sadala“ īstenību fragmentos pa laika asi. Gan ārzemju, gan padomju valodnieciskajā literatūrā ir izteiktas domas par īstenības situāciju maiņas atspoguļošanas predikāta nozīmē. Piemēram, N. Arutjunova, kas pētījusi krievu valodas leksikas funkcionālo semantiku, raksta: „Dinamiskā predikāta nozīme ir kadrs, kas izgriezts no dzīves kinolentes. Nozīme tiek uztverta uz situāciju plūsmas fona un situāciju kontekstā“<sup>2</sup>. Šis citāts, manuprāt, precīzi parāda dinamiskās nozīmes būtību.

Pirms runāt par paša „kadra“ apjomu un ietilpību, ir nepieciešami daži komentāri par situāciju plūsmas fonu un kontekstu.

Tātad dinamiskajai nozīmei kā „kadram“ ir fons un konteksts. Šis fons un konteksts var būt vērsti pagātnē vai nākotnē, tāpēc var teikt, ka dinamiskajai nozīmei piemīt „semantiskā atmiņa“ vai „semantiskais iepriekšparedzējums“. „Semantiskā atmiņa“ piemīt, piem., nozīmei, kas izsaka stāvokli, precīzāk, stāvokļa maiņu: aizmirst 'nesaglabāt atmiņā (datus, faktus)'; atcerēties 'atveidot apziņā (agrāk saņemto informāciju, iespaidus)'. Šīs nozīmes izsaka stāvokli salīdzinājumā ar iepriekšējo stāvokli, kas fiksēts „semantiskajā atmiņā“ (pašreizējo 'nezināt' salīdzinājumā ar iepriekšējo 'zināt'; pašreizējo 'zināt' salīdzinājumā ar iepriekšējo 'nezināt').

<sup>2</sup> Арутюнова Н. Д. Указ. соч. С. 219.

„Semantiskais iepriekšparedzējums“ piemīt, piem., nozīmei, kas izsaka aktīvu, t. i., mērķtiecīgu darbību: atbrīvot ‘padarīt brīvu (ieslodzītu, sagūstītu, saistītu cilvēku)’; mācīties ‘gūt informāciju (par ko) tā, lai to varētu praktiski izmantot savās darbībās’. Abas šīs nozīmes izsaka darbību, kurā ieprogrammēts arī darbības mērķis (t. i., brīvs; mācīts).

Kā jau tika teikts, dinamiskā nozīme veidojas, apkārtējās pasaules situāciju plūsmu sadalot atsevišķās situācijās. Atkarībā no tā, kas iekļauts redzes vai dzirdes vai citas sajūtas lokā, atkarīgs ir situācijas apjoms un ietilpība. Aplūkot situācijas apjomu un ietilpību nozīmē risināt jautājumu par situācijas identificēšanu. Šis ir pats plašākais no iepriekš minētajiem trim pamatjautājumiem, jo, lai to atrisinātu, nepieciešams, pirmkārt, noskaidrot, cik un kas ir situācijas konstituenti, otrkārt, noskaidrot nozīmes apjomu (ekstensionāli), treškārt, noskaidrot, kādus nozīme satur semantiskos papildkomponentus.

Ilustrācijai var minēt ļoti vienkāršu, bet uzskatāmu piemēru, proti, divas situācijas, kuras abas apzīmē virzišanos ejot un kuras atšķiras tikai ar virzišanās virzienu.

Situācijā, ko atspoguļo nozīme iziet ‘ejot izvirzīties (no kādas telpas, teritorijas u. tml.)’, ietilpst divi konstituenti: darbības subjekts un izejas punkts (Cilvēks iziet no meža). Mazliet palielinot redzes leņķi, šajā pašā situācijā ir iespējams redzēt gan izvirzīšanos no izejas punkta, gan arī izkļūšanu jaunajā punktā, un tādā gadījumā nozīmi var formulēt šādi — ‘ejot izvirzīties (no kurienes) un nonākt, izkļūt (kur, uz kā u. tml.)’ (Cilvēks iziet no meža klajumā). Mazliet sašaurinot redzes leņķi un izejas punktu ietverot situācijas fonā vai uzskatot to par nesvarīgu, redzama kļūst tikai izkļūšana jaunajā punktā (Cilvēks iziet uz balkona).

Citādi tas ir ar situāciju, ko atspoguļo nozīme ieiet ‘ejot ievirzīties (kur iekšā, piemēram, telpā, teritorijā)’. Tās konstituenti ir darbības subjekts un galapunkts (Cilvēks iegāja mežā). Teorētiski iespējams tāpat kā iepriekšējā gadījumā nozīmei ‘iziet’ arī saskatīt izejas punktu, ne tikai galapunktu (\*Cilvēks iegāja no pļavas mežā), taču latvietis parasti redzēs tikai galapunktu (Cilvēks iegāja mežā) vai arī galapunktu un maršrutu, pa kuru tur nokļūst (Cilvēks pa taciņu iegāja mežā).

Par vienā klasē ietilpināmām situācijām uzskatāmas tikai tās, kurām konstituenti ir identiski. Tātad ‘iziet’ un ‘ieiet’ ne visos gadījumos veido vienas klases situācijas.

Noskaidrot nozīmes apjomu (ekstensionāli) nozīmē noteikt konstituentu loku. Piem., stipri atšķirīgs subjektu loks ir nozīmēm ieiet ‘ejot ievirzīties (kur iekšā, piemēram, telpā, teritorijā)’ un ielidot ‘lidojot ievirzīties (kur iekšā)’. Pirmajā gadījumā subjekts var būt cilvēks vai dzīvnieks, otrajā gadījumā — putns vai kukainis. Līdzīgi ir arī nosakāms dažādo objektu apjomā visai dažādais loks.

Identificējot situāciju, vēl vajadzētu noskaidrot, cik un kādi ir semantiskie papildkomponenti, kas attiecas uz situācijas subjekta un objekta īpašībām un pazīmēm, procesa veidu, cēloni, mērķi, intensitāti, stāvokļa gradāciju, vērtējumu, jo arī šie papildkomponenti var būt nozīmīgi situācijas identificēšanā.

Sistēmiskas izpētes trešajā pakāpē jāatklāj un jāizskaidro verbu semantiskās sistēmas kā vienota veseluma īpašības.

Šāds analīzes veids, manuprāt, dod iespēju aprakstīt verbālās leksiskās nozīmes kā semantisku sistēmu, kā arī konstatēt verbālo predikātu tipus resp. verbālo teikumu loģiski semantiskos tipus latviešu valodā.

Teikumu (arī verbālo teikumu) loģiski semantisko tipu noteikšanai ir lietderīgi izmantot sprieduma jēdzienu un propozīcijas jēdzienu. Šos no dažādiem viedokļiem veiktos raksturojumus krustojot, iegūstams samērā detalizēts teikumu tipu inventārs.

Verbālā predikāta semantiku samērojot ar vienu no sprieduma tipiem (īpašības, ietverošo, identitātes, eksistences vai attieksmes spriedumu), konstatējami četri verbālo teikumu tipi. Detalizējot šo klasifikāciju ar nullvietīgas, vienvietīgas, divvietīgas, trīsvietīgas vai četrvietīgas propozīcijas jēdzienu, rezultātā iegūstami deviņi verbālo teikumu loģiski semantiskie tipi.

1. Subjekta kvalifikācija ar vienvietīgu propozīciju.

(1) Subjekta procesa raksturojums.

- a) Biedrs slimo. Māte guļ. Viņam sāp zobs.
- b) Meita priecājas. Tēvs domā.
- c) Zeme dimd.
- d) Studenti dejo. Mēs peldam.
- e) Motors strādā. Pulkstenis iet. Lampa deg.

(2) Subjekta stāvokļa maiņa.

- a) Bērni aug. Mēs novecojam.
- b) Sieviete saskaitās. Vīrietis nomierinājās.

2. Subjekta kvalifikācija ar divvietīgu propozīciju.

Subjekta stāvokļa raksturojums.

Viņš uzvedas pieklājīgi. Viņš izturas ar cieņu.

3. Subjekta klasifikācija ar vienvietīgu propozīciju.

Subjekta stāvokļa raksturojums.

- a) Šis kaķis skrāpējas.
- b) Šis audums neburzās.

4. Subjekta klasifikācija ar divvietīgu propozīciju.

Subjekta stāvokļa raksturojums.

Tēvs strādāja par advokātu. Kaimiņš spēlē orķestrī.

5. Situācijas eksistence nullvietīgas propozīcijas veidā.  
Krēslo. Snieg.
6. Situācijas eksistence vienvietīgas propozīcijas veidā.  
Mežā krēslo. Jūrmalā snieg.
7. Subjekta attieksme divvietīgas propozīcijas veidā.
  - (1) Subjekta virzība.
    - a) Studenti iznāca no auditorijas. Autobuss iebruca garāžā. Bērni pastaigājas pa parku.
    - b) Zirgs metās auļos. Čempions slēpoja vienmērīgā tempā.
    - c) Meitene brauc ar divriteni.
  - (2) Subjekta fiziska darbība, funkcionēšana.
    - a) Draugs ceļ māju. Viņš izkala saktu. Ķīmiķi sintezē zāles.
    - b) Viņš nosita čūsku. Viņš salauza krēslu.
    - c) Zēns noglaudīja suni. Lampa apgaismo seju.
  - (3) Subjekta psihiska darbība.
    - a) Zinātnieki izstrādā teoriju. Komponists sacer fūgu.
    - b) Oponents iebilst pret secinājumiem.
  - (4) Subjekta manipulācija ar objektu.  
Viņa izpildīja anketu. Montieris atslēdza telefonu.
  - (5) Subjekta uztveres process.
    - a) Es vēroju cilvēkus. Es klausos mūziku.
    - b) Es ieraudzīju paziņu. Es izdzirdēju troksni. No šejienes redzama jūra. No turienes dzirdama mūzika.
  - (6) Subjekta psihisks stāvoklis.
    - a) Viņa cer uz drauga palīdzību. Tu zini viņa uzvārdu?
    - b) Viņai patīk skaistas lietas. Kolēģe apskauž viņas atraisītību. Bērnam apnikusi šī spēle.
  - (7) Subjekta psihiska stāvokļa maiņa.  
Es atcerējos šo gadījumu. Viņš aizmirsis šo gadījumu.
  - (8) Subjekta komunikācijas process.  
Kolēģe stāsta par Japānu. Referents pārjautāja klausītāja jautājumu.
  - (9) Objekta īpašnieka maiņa.  
Kaimiņš pārdod mašīnu. Es to nepirkšu. Draugs pazaudēja lietussargu.
  - (10) Subjekta sociālais kontakts.  
Es satikos ar kolēģi. Es ar viņu sasveicinājos.
8. Subjekta attieksme trīsvietīgas propozīcijas veidā.
  - (1) Subjekta virzība.
    - a) Mēs lidojam uz konferenci ar lidmašīnu. Pusaudži vizinās parkā ar skrituļdēli.

b) Cilvēks iziet no meža klajumā. Cilvēks pa taciņu iegāja mežā.

(2) Subjekta fiziska darbība.

a) Draugs ceļ māju no kriegējiem. Viņš izkala saktu no sudraba. Viņa cep zivi taukos.

b) Viņš nosita čūsku ar spieķi.

(3) Subjekta manipulācija ar objektu.

Viņa izpildīja anketu ar flomāsteru.

(4) Objekta īpašnieka maiņa.

Kaimiņš pārdod mašīnu paziņam. Viņš dāvina meitenei puķes.

(5) Subjekta sociālais kontakts.

Kolēģis iepazīstina mani ar savu draugu. Es uzaicinu viņus pie sevis.

9. Subjekta attieksme četrvietīgas propozīcijas veidā.

Subjekta virzība.

Viņš pārvietoja gleznu no istabas verandā.

Šis verbālo teikumu loģiski semantisko tipu saraksts nav uzskatāms par pilnīgu un detalizēti izstrādātu. Tas ir zināmā mērā hipotētisks, jo teikumu sistemātikas izveidei vēl nav nepieciešamo priekšdarbu.

Šajā rakstā proponētais verbālo leksisko nozīmju analīzes veids, manuprāt, dod arī iespēju veidot tipoloģiskus verbu semantisko sistēmu pētījumus. Šādi pētījumi būtu īpaši noderīgi, ņemot vērā, ka tajā leksikas daļā, kas izpilda predikāta funkciju, atspoguļojas apkārtējās pasaules izziņas rezultāti, kas ir atšķirīgi dažādās valodās.

## ANALYSIS OF LATVIAN VERBS AS A SEMANTIC SYSTEM

### *Summary*

The present paper suggests the way of describing the meanings of Latvian verbs as a semantic system. Separate meanings as concrete expressions of processual indication are stated in the first step of study. The second step deals with the interrelations of meanings. Three basic points should be clarified here: the dependence of meaning upon the mode of cognition of reality; the relation of meaning to the time axis; the meaning and the identification of situation. The verb meaning totality as the expression of the qualities of the united wholeness is discussed in the third step.

The author considers that such analysis gives the possibility of describing the lexical meanings of verbs as a semantic system of stating the logico-semantic types of verbal sentences and of constructing studies of the verb semantic systems.

Making use of the notions of judgement and proposition, nine types of verbal sentences are obtained: the qualification of the subject with the one-place proposition; the qualification of the subject with the two-place proposition; the classification of the subject with the one-place proposition; the classification of the subject with the two-place proposition; the existence of the subject as a zero-place proposition; the existence of the subject as a one-place proposition; the relation of the subject in a way of a two-place proposition; the relation of the subject in a way of a three-place proposition; the relation of the subject in a way of a four-place proposition.